

UOT 09; 2; 297

**“Şərh Əsma Allah əl-Husna” əsərinin əlyazma nüsxəsində
“Huvə” və “Allah” adlarının izahlı tərcüməsi**

Yeganə Rəhnulla

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
böyük elmi işçi
Bakı, Azərbaycan
yegane.rahnnulla@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6564-7257>

Daxilolma tarixi: 23.01.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 05.03.2023

Xülasə

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, Sovet İttifaqının İslam dininə və onun tədqiqatına tətbiq etdiyi qadağalar öz hüquqi dəyərini itirməyə başladı. Məhz bundan sonra ölkəmizdə İslam dininə aid əsərlərin öyrənilməsi, tədqiqi, tərcüməsi və digər elmi araşdırmalar geniş vüsət aldı. Belə tədqiqatların Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun (Əİ) xəzinəsində aparılması nəticəsində İslam dininin təfsir, təcvid, hədis, fiqh, kəlam kimi elmlərinə məxsus yüzlərlə əsərin tədqiq olunması təkcə mətnşünaslıq sahəsində deyil, həmçinin ilahiyyat istiqamətində də elmi töhfəsini verməkdədir.

Əlyazmalar İnstitutunda qorunan İslam dininə məxsus Sədrəddin əl-Konəvinin (h. 673, m. 1274) “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsəri kəlam elminin mübahisəli mövzusu olan Allahın gözəl adlarından bəhs edir. Alim burada “*Əsmaul-husna*”ya daxil olan Allahın doxsan doqquz gözəl adının həm şərhini, həm də təsəvvüfdə kəşf və müşahidə yolu ilə izahını yüksək səviyyədə təqdim edir. Əl-Konəvi yaranmışların Allah adları vasitəsilə Onu dərinlən dərk etmək üsullarını açıqlamışdır. Dünyanın bir çox əlyazma xəzinəsində və kitabxanalarında rast gəlinən bu əsərin Azərbay-

canda olan nüsxəsi, poliqrafik və digər xüsusiyyətlərinə görə, onun, təxminən, XVII əsrdə köçürüldüyü güman edilir. Məqalədə əsərin “Giriş” hissəsi, həmçinin “*Huvə*” və “*Allah*” adları ilk dəfə olaraq ərəb dilindən azərbaycancaya izahlı olaraq tərcümə edilmişdir. Əl-Konəvi əvvəldə bu əsərin yazılma məqsədini açıqlamış, “Giriş”də

isə Allahın gözəl adlarının təsəvvüfdə ümumi izahını və Məhəmməd peyğəmbərin (s) “*Əsmaul-husna*” haqqında olan məşhur hədisinin zahiri və batini mənalarını vermişdir. Sonra isə “*Huvə*” və “*Allah*” adlarının geniş şərhilə yanaşı, bu isimləri təşkil edən hərflərin və bu hərflərin bir-birinə birləşmələrini mərhələli şəkildə sufulik baxımından şərh etmişdir.

Açar sözlər: *kəlam, İslam dini, Sədrəddin əl-Konəvi, təsəvvüf, əlyazma nüsxəsi, Əsmaul-husna (Allahın gözəl adları), Allah, Huvə.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Explanatory Translation of the Names “Huwa” and “Allah” in the Manuscript Copy of the Work “Sharh Asma Allah Al-Husna”

Yegana Rahnulla

Azerbaijan National Academy of Science,
Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli

Senior Researcher

Baku, Azerbaijan

yegane.rahnulla@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6564-7257>

Date of submission: 23.01.2023

Date of acceptance: 05.03.2023

Abstract

After the independence of the Republic of Azerbaijan, the prohibitions imposed by the Soviet Union on the Islamic religion and its research began to lose their legal significance. Exactly after that, the study, research, and translation of works related to the Islamic religion became widespread in our country. As a result of conducting such

studies in the treasury of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), the study of hundreds of works related to the sciences of Islamic religion, such as tafsir, tajvid, hadith, fiqh, kalam makes its scientific contribution not only in terms of textual studies but also in terms of theology.

The work “*Sharh Asma’Allah al-Husna*” by Sadr al-Din al-Qunawi (d. 673 AH/1274 AD), belonging to the Islamic religion that is preserved in the Institute of Manuscripts, refers to the beautiful names of Allah, which is a controversial topic in the science of kalam. Here, the scholar presented both the interpretation of the ninety-nine beautiful names of Allah included in *Asma al-Husna*, and their explanation through kashf (self-unveiling) and mushadah (one’s observation) in Sufism. Al-Qunawi revealed the ways for human beings to understand Allah deeply through the names of Allah. The manuscript copies of this work are found in many manuscript treasures and libraries of the world. The copy found in Azerbaijan is believed to have been copied approximately in the 17th century, based on its polygraphic and other characteristics. In the article, the “Introduction” of the work, as well as the names “Huwa” and “Allah” have been translated from Arabic into Azerbaijani for the first time with explanations. Before the introduction, Al-Qunawi explained the reasons for writing this work. In the introduction, he gave a general explanation of the beautiful names of Allah in Sufism and the external and internal meanings of the famous hadith of the Prophet Muhammad about *Asma al-Husna*. Then, in addition to the broad interpretation of the names “Huwa” and “Allah”, he also, in stages interpreted the letters that make up these names and the combinations of these letters from the point of view of Sufism.

Keywords: *Kalam, Islamic Religion, Sadr al-Din al-Qunawi, Tasavvuf (Sufism), Manuscript Copy, Asma al-Husna (Beautiful Names of Allah), Names of Huwa and Allah*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

**Пояснительный перевод имен «Хува» и «Аллах»
в рукописи произведения «Шарх асма Аллах аль-хусна»**

Егяна Рахнулла

Национальная академия наук Азербайджана,
Института рукописей имени Мухаммеда Физули,
старший научный сотрудник
Баку, Азербайджан
yegane.rahnnulla@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6564-7257>

Дата подачи статьи в редакцию: 23.01.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 05.03.2023

Резюме

Запреты, наложенные Советским Союзом на исламскую религию и ее изучение, утратили свое юридическое значение после приобретения Азербайджанской Республикой независимости. Именно после этого в Азербайджане получили широкое распространение изучение, исследование и перевод трудов, связанных с исламской религией. В результате проведения подобных исследований в кладези Института рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной академии наук Азербайджана (НАНА) изучение сотен трудов, относящихся к таким наукам исламской религии, как тафсир, таджвид, хадис, фикх, калам, вносит свой научный вклад не только с точки зрения текстологии, но и теологии.

В труде «Шарх асма Аллах аль-хусна» Садрадин аль-Коневи (ум. по х. 673/хр. 1274 г.), относящемся к исламской религии и хранящемся в Институте рукописей, говорится о прекрасных именах Аллаха, что является спорной темой в науке калам. Здесь ученый представил на высоком уровне, как пояснение девяти прекрасных имен Аллаха, включенных в «Асмауль-хусна», так и их толкование в суфизме посредством открытий и наблюдений. Аль-Коневи проложил путь для сотворенных к глубокому пониманию Аллаха через Его имена. По полиграфическим характеристикам считается, что рукописная копия этого произведения, хранящаяся в Азербайджане, а также встречающаяся во многих

рукописных сокровищницах и библиотеках мира, была переписана в XVII веке. В статье впервые «Введение» произведения, а также имена «Хува» и «Аллах» переведены с арабского на азербайджанский язык с пояснениями. Во введении Аль-Коневии раскрыл причины написания этого произведения, дал общее объяснение прекрасных имен Аллаха в тасаввуфе, а также внешний и внутренний смысл известного хадиса Пророка Мухаммеда (с.а.с.) об «Асмауль-хусна». Затем, наряду с подробным толкованием имен «Хува» и «Аллах», он также с суфийской точки зрения поэтапно пояснил буквы, из которых состоят имена, и их соединение между собой.

Ключевые слова: исламская религия, Садрадин аль-Коневии, тасаввуф, рукописный экземпляр, Асмауль-хусна (прекрасные имена Аллаха), имена Хува и Аллах.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində Allahın gözəl adlarından bəhs edən əlyazma nüsxələri arasında Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərinin özünəməxsus yeri vardır. Alimin dörd əsərindən ibarət əlyazma toplusuna “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsəri ilə yanaşı, əl-Konəvinin məşhur əsərlərindən olan – “*Şərh hadisü nəbəviyyə*”, yaxud “*Şərhüərbəinə hədis*”, həmçinin digər mənbələrdə nadir rast gəlinən – “*Risələtul-qurbə liş-Şeyxil-Əkbər*” və “*Risələtul-muzadədə liş-Şeyxil-Əkbər*” nümunələri daxildir. Sədrəddin əl-Konəvinin Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) “*Əsmaul-husna*” haqqında olan məşhur hədisindən bəhrələnib qələmə aldığı əsər əlyazma toplusunun 90b-167a vərəqlərini əhatə edir. Mənbələrdə şərhin digər adlarına da rast gəlinir: “*əş-Şərhul-əsməul-husna*”; “*əş-Şərhul-əsməul-husnaul-musəmmə bihəqaiqil-əsma*”; “*Həqaiqil-əsma fiş-şərh əsma Allahul-husna*” və s. (Demirli 2008 (35), 424; Karabulut 2001 (4) 2608; Şeşen, İzgi, Akpınar 1986

(2), 292; Çelebi 1943 (2), 1034). Əsərdə Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ət- Tirmizinin (h. 279, m. 892) “Allah” adı ilə başlayan, “Sabur” adı ilə bitən “*Əsmaul-husna*” təsnifatı əsasında Allahın gözəl adlarının təsəvvüfdə şərh verilmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda qorunan “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərinin yeganə əlyazma nüsxəsi ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilib təqdim olunur. Orta əsrlərdə qələmə alınmış əsərin müasir dövrdə daha asan anlaşılması üçün təsəvvüf elminə aid olan söz və terminlərdən sonra mötərizədə izahı verilmişdir. Bu izah və şərhlər Nəsim Göyüşovun “*Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri*” adlanan yığcam ensiklopedik açıqlamalar kitabı əsasında hazırlanmışdır. Əsərdə, həmçinin Quran ayələrindən nümunələr verilsə də, surənin adı və nömrəsi qeyd edilməmişdir. Həmin surə və ayələr müəyyənləşdirilmiş, tərcüməsində Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev tərəfindən ərəb dilindən azərbaycancaya təcümə olunan *Qurani-Kərim* kitabından istifadə edilmişdir. “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərinin əlyazma nüsxəsində اما بعد / “*Amma sonra*”, المقدمة الكتاب / “*Kitaba giriş*”, اعلم / “*Bilirəm ki*” və “Allah” adları kimi sözlərin yazılmasında qırmızı mürekkəbdən istifadə edildiyi üçün tərcümədə bu sözlər qalın şrift və kursivlə verilmişdir.

“*Şərh əsma Allah əl-husna*” – Allahın gözəl adlarının şərh

Bağışlayan və rəhim edən Allahın adı ilə və Ondən kömək istəyirik! Həmd olsun o Allaha ki, varlıq (kainat) səmasını ən gözəl adlarının çağırışları ilə nurlandıran, varlıq xəzinələrinin qapılarını ən gözəl sifətlərinin açarları ilə açandır. O Allaha ki, Cəlalının əzəmətindən ülvə səmalarda təmiz ruhların heyran olduğu, səmasının səhrasında qüdrətli ağılları Əl-Mələi Əl-Əlada (seçilmiş mələklərin yüksək topluluğu) heyrətə salandır. O Allaha ki, irfan əhlinin gözlərindən şübhə və korluq pərdələrinin (aşiq və məşuq arasında maneə) qıfılını açandır, beləliklə, onlar Haqqı öz bəyanları ilə bilirdilər, surət (kəsrət aləmi) və mənə (Haqqın vəhdət və mahiyyəti) mərtəbələrinin libasında Onu müşahidə etmişdilər. O Allaha ki, izzət örtüsü vasitəsilə pərdəli insanların özünü görməsindən pərdələnmişdir, bunun nəticəsində onlar Allahın ən uca camalının təcəllilərini görməmişdilər; Onun ən şirin xitabını eşitmə ləzzətindən məhrum olmuşdular. Allahın rəhməti, Allahın ən böyük müjdə ilə göndərdiyi hər kəsin üzərinə olsun. Allah onu ən yaxın və uzaqda olanlar üçün mərhəmət bəxş etmiş, beləliklə o, qəflət içində susayanlara ən şirin içəcəyi ikram etmiş, nəsihətlərinin kasaları

(Haqqın substansiyasına olan məhəbbət şərabını əks etdirən cam) və saf məhəbbət şərabları ilə o insanları sulamışdır. Salat və salam onun və ailəsinin üzərinə olsun, onun ailəsi axirət və dünyanın ağaları, dostları isə hidayət əhlinin bələdçiləridir (əl-Konəvi, 90b).

ﷲ **Amma sonra** ilahi adlar, varlıqların substansiyası və mümkünlərin (substansiya baxımından yox olan, həqiqi varlığı olmayan haqqın təcəllisi sayəsində sonradan surət verilən) mənşəyidir ki, kövndəki (yarınma və təşəkkül prosesi) əyandan (Haqqın mahiyyəti və substansiyası, aşkar olan varlıqlar) (Göyüşov 2001, 70) heç birinin zühuru bu adlarsız mümkün olmadığı kimi, imkan aləminin rüknlərinin (varlığın ilahi təcəlli sayəsində fənaya uğraması) qaydaları da ancaq bunlara söykənilib sabit qala bilər. Əgər onların hökmləri və bu adların əsərlərinin təsərrüfləri (qənaətləri) olmasaydı, kövnün varlığı adına heç bir ad və yaxud kövnün mövcud olması üçün heç bir rəsm zühur etməzdi. Uzun illər ərzində axşam-səhər tilavətləri ilə maraqlandığım və oxuma zamanı ünsiyyət şərablarının kasaları ilə məmnun olduğum üçün, bu ilahi adların izah oluna biləcək bəzi sirlərini öyrənmək və həqiqətlərindən mümkün qədər izaha şövqüm artmışdır, bu adların qiraəti (oxunması) hər qələbə və uğuru təmin edər. Və Allahdan xeyirlisini nəsim etməyi istədim *“Rəbbin istədiyini yaradar və seçər, Onların (bəndələrin istəklərini etməyə) heç bir ixtiyarı yoxdur...”* [“əl-Qəsəs”, 68] (Qurani-Kərim 1991, 384). Allah mənə ilham verib və təsdiqlədiyi zaman isə bu adların həqiqətlərindən mənə bəxş edilənləri itirdim, bu vaxt hökmünün tələb etdiyi kimi yüksək və uca nəfslərindən (bəndə ilə Haqq, qəlb ilə ruh arasında pərdə) olan zövq (Haqqın təcəllisi sayəsində ariflərin qəlbini aydınlaşdıran bir işıqdır) və işarət (əsas mənanın gizli qalması və eyhamla başqa mənaya işarə etmək) əhlinin dili ilə olmuşdur. Bu sirləri aşağı dərəcədə yer alan nəzər sahiblərinin mərtəbələrinin dili ilə vəqf etmədim. Həqiqətən, Rəbbül-ərbabın (Haqqın substansiyasına işarədir) adlarının sirlərinin mümkünsüzlüyünün müəyyənləşdirilməsi, qadağa qoyulanlar üçün bir yol göstərmək, ağıl sahiblərinin ruhları üçün bir qida, qeyb aləminin sifətlərinin həqiqətlərinin aşkarlanması daərbab əl-qұлub (könül sahibləri) olan insanların sinəsindəki ağrıya şəfadır. Qeyb sahələrinin fəzasının səmasında, ancaq fikir və hiss idrak vasitələrinin məhdudiyyətlərindən xilas olanlar gəzə bilirlər. Şəkk və şübhə zülməti, ad və sifətlərin qüdsiyyət xəzinələrindəki təcəllilərinin təsərrüflərini müşahidə etməklə keçə bilər. Bu növ elmlər tərtib və şübhələri sərtləşdirərək hasil edilməz, əksinə, həvaya (eşqə) müxalif olmaq, dünya məhəbbətini

söndürmək və təqvanın həqiqətlərinin təhqəqiqidir (Haqqın ilahi adlar şəklində zahir olması, bəndənin Haqq və həqiqəti qavramaq üçün çalışmasıdır). “...Allahdan qorxun! Allah (ehtiyacınız olan şeyləri) sizə öyrədir...” (“əl-Bəqərə”, 282) (Qurani-Kərim 1991, 42). Səhih hədisdə Rəsulallah (s.ə.s.) buyurur: *“Həqiqətən, Allah gözlərdən pərdələndiyi kimi, ağıllardan da pərdələnmişdir, həqiqətən əl-Mələi əl-əla da sizin kimi Onu tələb edər”*. Sonra insan növü əl-Mələi əl-əla ilə (Haqq) tələbdə şərik olmuş və necə olması ilə fərqlənmişlər. Onlar (əl-Mələi əl-əla) mücərrəd ağıllar olduğu üçün onu (Haqqı) ağıllı nurlar ilə tələb edərlər. O (Allah) isə əzəmətini yüksəldərək ağıllardan pərdələnmişdir. Bu vəziyyətdə onların (əl-Mələi əl-əla) zatın (substansiya) sirlərinə və sifətlərin həqiqətlərinə çatmağa bir yolu var? Onu tələb edənlərdən bir növü Haqqı Haqq ilə axtaranlardır və Haqq bunların görməsi və eşitməsidir. Bəziləri isə ağılı nəzəri ilə (Haqqı) tələb edirlər və təriqət (dəvəşin həqiqətə və Haqqa qovuşmaq üçün keçdiyi sınaq və yol) əhlinin mövcudluğunun səhih olmasına sübut axtaranlar, inadkarlıqla bərabər, balın şirinliyi və cinsi zövqün ləzzəti haqqında sübut tələb edənlərə bənzər. Bu, yalnız zövq yolu ilə sübut edilən bir şeydir. Əksinə, Xızır və Musa (ə) arasında cərəyan edənlər bəsirət (ilahi nurla aydınlaşmış qəlbin həqiqəti duymaq və görmək qabiliyyəti) əhli üçün ilk dərstdir. Zatı Mütəalın biliyinə ağılların nəzər gücündən daxil olmaq mümkün deyildir. Allah-Taalanı nəzər cəhətindən öyrənmək yalnız heyret (təəccüb) baxışını artırır. Allah yalnız seçilmiş bəndələrinə öz əzəmətinə yaraşan tərzdə özünü bildirməsi ilə tanınır. Onda “Haqqın əzəmətinin ucalığı dəlillə tanınır”, – deyənlər, yalnız soyuq dəmir döyməkdədir. Burada deyilir: nəzəri elm kimi demək istədikdə elm hicabdır. Allah əhli Haqqı Haqqın bəyan edilməsi ilə öyrənmişdilər, necə ki, Haqq, onların eşitməsi və görməsi olduğu kimi eyni zamanda, onların elmləri də olmuşdur. Bunlar fikri bir nəzər təsəvvür edilsə, Haqq onların fikirlərinin də eyni (substansiya və gerçəkliyə işarə) olardı, lakin məşhudə (müşahidə (Haqqın qəlb aynasında görülməsi və müşahidəsi) mərtəbəsinə) (Göyüşov 2001, 137) çatanın bir fikir sahibi olması təsəvvür edilməz. Əksinə, bunlarda təsəvvür ediləcək anlayış, fəhm (dəlil və məntiqə deyil, zövq və batini duyumla (kəşf) gerçəkləşən anlayış) ilə birlikdə, hər hansı bir təfəkkürdən (kəsərdən-vəhdətə doğru hərəkət, xeyir və şəri bir-birindən seçmək qabiliyyətidir) başqa Haqqın, bir növ, ilhamıdır. Buna səbəb bunların (insanların) sifətlərinin Haqqın sifətlərindən, təfəkkür anlayışından olanların isə əhli-zövqdən sayılmamasıdır. Allah bizi vüsəl ləzzətindən dadanlardan etsin və lütfünün

səhər və axşam nəfhələrinə (Tanrıdan gələn nəfəs dəmləri) məruz qalmağı bizə nəsib etsin (əl-Konəvi, 91a-92a).

المقدمة الكتاب Kitaba giriş

Allah-Taala buyurur: “*Ən gözəl adlar Allahındır. Onu bu adlarla çağırub dua edin...*” [“əl-Əraf”, 180] (Qurani-Kərim, 1991, 145).

علم Bilirəm ki, sifətlərdən uzaqlaşmaq və təcrid edilmək müqəddəs zətin mənşəyidir, bunun səbəbi Allahın sifətlərlə məhdudlaşmaqdan mütləqliyi və aləmdəki müstəqilliyidir. Hər bir ad və sifət kövn tələb edir, əgər kövndə adların zühurunu tələb edən tapılmasa, aləmin qədim olması lazım olardı. Səhih bir hədisdə deyilir: “*Allah var idi və onunla birlikdə heç bir şey yox idi*”.

Adların hökmləri, ancaq qabiliyyətlərlə zühur edə bilər. Bu isə “eyn”i sübut mərtəbəsindən çıxarır, vücud mərtəbəsində hasil olması ilə baş verir. Buna görə, sabit əyanları varlıq libasına büründükdə, bunların növlərinin mərtəbələri özlərində nəfs əl-əmr hasil olur. Bu mərtəbələr məzhər (Allahın ad və sifətlərinin zahir olduğu yer) mərtəbələrinin hakimi olan “əz-Zahir” adının səltənəti məhəlində hasil olduqda, Əsma əl-husnanın əsərləri zühur etmiş, ülvə sifətlərin nəticələri gözə çarpmışdır.

Adlar sonsuzdur, çünki onlar Həzrət Allahın mülkünə daxil olan mərtəbələrdən ibarətdir, mülk isə mümkünlərin varlıqları, eynidir. Eyn isə sonsuz, təsvir olunmazdır, çünki onlar Haqqın şənliyinin eynidir və onlar (Haqqın şənləri) da dünya və axirətdə sonsuzdur. Bəli, bunlardan əmələ gələnlərin sonu vardır və bu cümləyə dəlalət edir; Allah-Taala buyurur: “*Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız...*” [“Fətir”, 15] (Qurani-Kərim, 1991, 431). Allah ehtiyac duyulanlarla özünü adlandırmışdır. Bu, əkvanın (kövnlərin, varlıqların) bütün mərtəbələrinə, hətta ülvə və suflı fərdlərinin cüzlərinə (cismani aləm və ya kəsərət) sirayət edən bir həqiqətdir. Belə ki, bunu bilirsiniz; bilirəm ki, ilahi adların “*Huvə*” (O), “*Nəhnu*” (Biz), “*Əna*” (Mən) zəmirləri kimi, “*əl-Xaliq*” (Yaradan), “*əl-Cail*” (Verən) kinayə, eləcə də niyabət adları kimi bir çox bölməsi vardır. “Niyabət” adına “*Gödəkcələr sizi soyuqdan qoruyur*” ifadəsini misal gətirə bilərik; əslində, burada qoruyan Allahdır, gödəkcə isə qorumaqda Allahın yerinə keçmişdir. Adlardan bəziləri Quranda bəyan edilmiş olsa da, ədəbə görə Allahı bu adla adlandırmaq olmaz. “*...Allah bütün hiyləgərlərdən tədbirlidir...*” [“Ali-İmran”, 54] (Qurani-Kərim 1991, 49), “*Allah da onlara istehza edir...*” [“əl-Bəqərə”, 15] (Qurani-Kərim 1991, 4), “*Mən də onlara cəza verirəm*” [“ət-Tariq”, 16] (Qurani-Kərim,

1991, 627) kimi ifadələri misal gətirmək olar. Belə bir adı Allaha vermək və ya verməmək bizə deyil, Sübhanə-Taalaya qalmışdır. Biz yalnız özünün adlandırdığı ilə adlandırırıq və bu qadağanı nəzakətlə etmərik (Allaha başqa ad vermərik). Feillər də belədir, bəziləri – “şəkk”, “zülüm”, “fəsad” kimi feillər failin böhtanlanmasını tələb edir. “Ehsan”, “səbir”, “şükür” kimi feillər isə failin həmd və mədhini tələb edir. Allah həmd feillərini tələb edənləri sevdini, böhtanlıq tələb edənlərlə vəsf-lənənlərə isə nifrət etdiyini (sevmədiyi) söyləmişdir. Təsərrüf vərilənlərdən başqa heç kəs Allaha ad verə və feillər nisbət edə bilməz. Bu təsərrüflərin bilinməsi (mərifəti) isə əql ilə deyil, şəriət yolu ilə sübut olunur. Haqq-Taala özünə adlardan yalnız “Əsma əl-husna” ilə nisbət etmişdir. Bununla bərabər, bütün adlar, həqiqətən, gözəl adlardır. Allah bunları (adları) husna (gözəl) xaricində bütün sifətlərdən təmizləmişdir. Allahın ad və sifətlərini ən kamil və ən yaxşı bilən peyğəmbərlərdir, onlar da Allahın onlara öyrətdikləri qədər bilmişlər.

Muxbiri-sadiq (Məhəmməd Peyğəmbər) (s.ə.s.) səhih bir hədisdə buyurur:

ان الله تسعة و تسعين اسما مائة الا واحدا من أحصاها دخل الجنة

“Allahın yüzdən bir əskik doxsan doqquz adı var, bunları kim əzbərləsə cənnətə daxil olar”.

Burada vurğulanan “yüzdən bir əskik” ifadəsindəki təkid (təsdiq), Allahın buyurduğu “...Həcc ziyarəti günlərində üç gün və qayıdandan sonra yeddi gün oruc tutmalıdır ki, bu da tam on gün edər...” [“əl-Bəqərə”, 196] (Qurani- Kərim, 1991, 28) ayəsindəki təkid kimidir. Alimlərin əksəriyyətinə görə, Allah bu ifadəni tam, kamil təkid üçün bəyan etmişdir. Bu (ifadə) forması onu səhv yazılmaqdan uzaq tutur. Doksan doqquz yetmiş yeddi yazısına bənzəyir, Allah onu qeyd etməklə, qarışıqlığı aradan qaldırmışdır. Zahir alimlərinə (hiss və dəlillə qavrayanlar) görə, Peyğəmbərin (s.ə.s.) buyurduğu أحصاها [ihsa] (bu adları əzbərləyən) ifadəsi العلم [elm] mənasındadır. Yəni onların söz və mənalərini, nəticə və həqiqətlərinin əsərlərini bilən deməkdir. Əhli-Allaha görə isə “ihsa” sözü onlarla (adlarla) vəsf-lənmək, onların həqiqətləri ilə zühur etmək və nəticələrinin məzmununa görə bəndə olmaqdır. Eyni zamanda, Allah özünü “...O, yardım edənlərin ən yaxşısıdır” [“Ali-İmran”, 150] (Qurani-Kərim 1991, 59), “...Allah hökm verənlərin ən yaxşısıdır” [“Yusif”, 80] (Qurani-Kərim 1991, 210),

“...Allah ruzi verənlərin ən yaxşısıdır” [“əl- Həcc”, 58] (Qurani-Kərim 1991, 317), “...Yaradanların ən gözəli...” [“əl-Muminun, 14] (Qurani-Kərim 1991, 321) kimi vəsfləndirmişdir. Allah Peyğəmbərinin də (möminlərə qarşı) “*Rauf və Rəhim*” olduğunu xəbər vermişdir. Bu kimi xəbərdarlıqlarda ərbab əl-qulub, kəşf və müşahidə sahiblərindən olan inayət (Haqqın arifə olan diqqət və qayğısı) (Göyüşov 2001, 93) əhli üçün geniş bir imkan vardır. Onlar məşru üsullara əsaslanan süluklarında (Mürşidin rəhbərliyi altında keçirilən təriqət mərhələlərində), vilayət (Allahın yaxın dostu, peyğəmbər və övliyalar) əhlinin yolunu əsas tutan seyrələrində (Mürşidin rəhbərliyi altında keçirilən təriqət mənzillərində) bu adların həqiqətləri ilə vəsflənirlər. İlahi əxlaqla əxlaqlanmaq bunların (insanların) Allaha yaxınlaşmasını təmin edər və “vəsilə” mənasını verir. Əl-Kərim, əl-Mənnan olan Allahdan istəyimiz bizi Öz əhlindən etməsidir. Çünki Onunla dost olmaq, yalnız Allah əhlindən olmaqla mümkündür (əl-Konəvi, 92b-93b).

هو “Huvə” adının izahlı tərcüməsi

علم Bilirəm ki, huviyyət ilahi sirdir. O, cəlal və kamal sifətləri ilə yeganə əzəli mövcud haqqında ifadədir. O, bəndələrinə قل هو الله احد *“De ki: O Allah birdir”* [“əl-İxlas”, 1] (Qurani-Kərim 1991, 647) ifadəsi ilə özünə dəvət etdiyi ilk kəlmədir, bir kəlmə ilə tamamlamışdır. Sonra Allah buyurmuşdur, الله الصمد *“Allah möhtac deyildir”* [“əl-İxlas”, 2] (Qurani-Kərim 1991, 647) “Allah” bütün hərf və sifətlərinin həqiqətləri ilə zati-əhədiyyətə (Allahın birliyinə dəlalət edən ad) dəlalət edən tam xüsusi addır. Huviyyətin sirri onun mürəkkəb hərflərinin hökmlərindən təcrid olunandan sonra zühur etməsidir. Bunun səbəbi əğyardan (Tanrıdan başqa nə varsa “əğyar və masiva” adlanır) tam olaraq bənzərsizliyi və əsərlərinin həqiqətlərinin tənzihiyinin (təkaləhlilik - tövhid düşüncəsinin məntiqi baxımdan əsaslandırılması) (Göyüşov 2001, 176) gücüdür. “Huvə” sözü *“hə”* və *“vav”* həflərindən yaransa da, burada əsl sabit hərf *“hə”* dir, çünki *“vav”* Allah sözünün sonundan, ikilik və cəm şəkilçisində olan *“humə”* (o ikisi) və *“hum”* (onlar) ifadəsindən səqt olunmuşdur (düşmüşdür). *“Hə”* hərfi sifətlərin istehlakı, nisbət və izafələrin səqt olunması ilə mütləq əhədiyyətə dəlalət edib sabit qalmışdır.

علم Və öyrənilməlidir ki, huviyyətdəki *“hə”* əvvəliyyə (birinci) mərtəbəsinə, ilahiyyatda isə axiriyyə (sonuncu) mövqeyinə sahibdir. Bu hərfin böyük sirlərə və dəyərli mənalara işarə edən huviyyətdə bir başlanğıcı, ilahiyyatda isə bir nəhayəti mövcuddur. Onlardan biri onun – huviyyətin – mənalardan əhli- kəşfin qəlblərinin xoşlandığı *rica*

(təsəvvüf məqamlarından biri, salikin Haqqa qovuşmağa olan ümidi) mehləridir. O, varlığın hərəkəti və dövriyyəsidir, yəni nəhayətin, bədayətin eynidir. Eyni zamanda, rəhmət hər şeydən əvvəl gəldiyi kimi, hər şeyin dönüşü də onadır. Bunlardan (sirlərdən) biri – huviyyətin cəlalı və onun bütün adlardan üstün olması, zata aid huviyyət əvəzliyindən ibarət olan “hə”nin əslidir. Bu, mütləq bacarıq kamalının öz-özünə aid olmasına işarə edir. Bu hərfin mənsub və məcrur olması isə onun bütün sifətləri, hökmləri, nisbətləri, izafələri, lazımları, şəkilçiləri və arizələri (təklifləri) qəbul etmək baxımından varid olmasıdır. Onun əsli (məşəyi) olan huviyyət üstünlüyünün gücü “vav” hərfini qəbul etmişdir. “Vav” hərfi zəmmənin qardaşıdır və ərəb dilində cəm əvəzliyi “vav” hərfinə nisbət edilmişdir. Həmçinin “vav” hərfi məxaric mərtəbələrində hərflərin xüsusiyyətlərini əhatə və daxiletmə cəhətlərinə sahibdir. “Vav” “hə”nin batini, hərəkəsi isə onun hərəkəsinin əksi, bununla yanaşı, hər ikisi dövriyyədir. Əhli-kəşfə görə, “hə”nin hərəkəsi və məxrəci qəlbin yaxınlığında – könlün batinindəndir. Nəfəs iki dodağın zahirinə çatanadək “hə” və bütün hərflərin məxrəclərində dayanır. Sonra şərəfli dövriyyədən dövr etdikdə, bütün hərflərin hökmləri ilə bərq vurur. “Vav”ın hərəkəsi “hə”nin hərəkəsinin əksidir. “Vav” iki dodaq arasından başlayıb, qəlbə doğru uzanır. Əvvəldə də deyildiyi kimi, bütün hərflərin məxrəclərindən keçib, sonra olduğu vəziyyətə geri dönür. “Hə”nin hərəkəti qeyb aləmindən şəhadət aləminədəkdir. Onun zətinin məbdə (başlangıç) mərtəbəsindən olması lazımdır. “Vav”ın hərəkəti isə şəhadət aləmindən qeyb aləminədəkdir. Hər iki hərf də hərflərin varlıqlarının həqiqətini çıxış və girişdə məbdə və məad (qayıdış) mərtəbələrində əhatə və daxil edir. Hər iki hərf həqiqət və məna cəhətdən bir-birinə uyğun gəlir. Bunlar arasında uyğunluq bir dairənin əvvəlinin sonuna uyğun olması kimidir. Hər ikisi ruhani müqəddəs hərflərin həqiqətini özündə cəm edən ilahi adların maddəsidir. Bunlardan bəziləri fərqli tərkiblərinə görə, digərləri isə birləşməsindən, yaxud bir yerə cəm olmasının əsərlərindən ruhani elm sahibləri üçün cismani, ruhani, mələkəti (batini aləm, ruhlar aləmi), sufli və ülvü aləmlərdə olan təsərrüflər yaradır. Rəhmani nəfsin zahiri bütün varlıq hərflərinin maddəsidir. Varlıq onunla (rəhmani nəfslə) yüksəlir və *“Ondan başqa heç bir ilah yoxdur”*; *“O, Özü ilə bərabər başqasını da yüksəkləndirir”*. O, qəyyumdur (qoruyucudur) və o hökm sahibidir.

Cüneyd (Cüneyd əl-Bağdadi v. – h. 297, m. 909), Allah ondan razı olsun, nəql etmişdir: “Bir kişi onun yanında asqırmış və “əl-həmdü lil-lah” (Allaha həmd olsun) demişdir. Cüneyd ona “Haqq dediyi kimi de”,

söyləmişdir: “*Əl-həmdü lillahi Rabbil ələmin*” (aləmlərin Rəbbi olan Allaha həmd olsun). Kişi dedi: “Aləm nədir ki, Allah ilə birlikdə zikr edilsin?”. Dedi, indi söyləyim: “Yenilik köhnə ilə birləşdirilsə, ondan (yenilikdən) əsər-ələmət qalmaz. Birincisi, Allah da fani olub, izzət vadisində çoxluğun pərdələrini görməyən məqamıdır. İkincisi, fənada yeddi mərtəbənin mərhələlərini keçib, “...*Allahdan başqa hər şey məhvə məhkumdur...*” [“əl-Qəsəs”, 88] (Qurani-Kərim 1991, 387) ifadəsindəki həqiqəti idrak etdikdən sonra, Haqqın baqisi ilə baqi olan kamil muhəqqiqin (həqiqətləri aşkar edən kamil arif) məqamıdır. Başlanğıcda o (insan) “...*Xatırlanmağa layiq bir şey...*” [“əl-İnsan”, 1] (Qurani-Kərim 1991, 605) və həqiqətdə nəfs əl-əmr olan bir varlığa sahib deyildir ki, həmin varlıqdan fani olsun. Əksinə, faninin varlığı şübhə və xəyalın məhsuludur. O (insan), həqiqəti kəşf etdiyi üçün xəyal yox olmuşdur. Hələ də bütün hallarda fani olan fani, baqi olan baqi qalmağa davam edir. O (insan), Haqqın lisani (dili) ilə “*Əl-həmdü lillahi Rabbil ələmin*” (aləmlərin Rəbbi olan Allaha həmd olsun) deyir. Bu, kamillikdə cəm olan həqiqətləri varlıq mərtəbəsində seyr etməsi haqqında ifadədir. Allah hidayət edəndir (əl-Konəvi, 93b-95a).

الله “Allah” adının izahlı tərcüməsi

Allah – zat, sifət və feilləri özündə cəm edən qüdrət, ixtira, xəlv və əmrin (yoxdan yaradan) sahibidir.

علم Bilirəm ki, bu adın şanı ən böyük, işi isə əzəmətlidir. Fəhm (dəlil və zahiri məntiqlə deyil, zövq və batini duyumla (kəşf) gerçəkləşən anlaydır). Ağıllar isə bu adın sirlərini müşahidə edə bilməz. Bəşəri qüvvə ilahi sirlərin həqiqətlərini axtarmaq və yoxlamaqda necə yol ola bilər?! Fərdaniyyət (fərdilik) məmləkətinin həqiqətlərinə necə mübtəla ola bilər?! Zata yaxınlaşanların heyvət və çaşqınlıqdan başqa çarələri yoxdur. Onlar tamah və ümitsizlik arasında tərəddüd edirlər. Onun (Allahın) cəlalının heyvətinə baxdıqda ümitsizliyə düşər, camalının ünsiyyətini seyr etdikdə tamah salarlar (arzu edirlər). Əgər camal ünsiyyəti olmasaydı, ariflərin oynaqları qorxudan qopardı, vüsal arzusu olmasaydı, sevənlərin qəlbi həsrətdən əriyərdi. Mən Allahın bəndəsinə verdiyi bu adla bağlı bəzi sirlərə işarə edəcəyəm. O, bəxş edən və mehribandır, sevdiklərinə istədiklərini bəxş edir. Bunlardan bir hissə kəşf sirlərinə işarə edən Onun (Allah adının) hərflərinə aid həqiqətlərdir.

علم Bilirəm ki, bu ad tədqiqadçılara görə, say olaraq beş, söz olaraq isə altı hərfdən əmələ gəlmişdir. Bunlar Zati Mütəalın beş məxsus

aləmə, altı müxtəlif cəhətə və peyğəmbərlərin yolunu əhatə etməsinə işarə edirlər. Birinci – “əlif”dir; onun işarələrindən biri həməzin sözdə “əlif”də gizləndiyi kimi, “əlif”in də söz olaraq həməzə gizlənməsidir. Bu, kövn məzhərlərinin başlanğıcda məchul (bilinməyən) qeybdə gizlənməsinə işarə edir. İlahi Zatin sirləri və əzəli sifətlərinin həqiqətləri də sonra məzhərlərin şəkillərində gizlənilir. “Əlif”in başqa sirri budur ki, könlün batinindən çıxıb, bütün hərf məxrəclərinin dərəcələrində təyin olunan və bütün həflərin surəti ilə zühur edən nəfəsin eynidir. Bütün həflər həflər aləmində mövcudluq baxımından bununla (nəfəslə) dayanırlar. O (nəfəs) həflərin həqiqət surətlərinin həyulası (varlığın ilkin əsası, sabit ideyalar) olduqda, həflərin zahirləri də onun (nəfəsin) müfəssəlliyinin surətləridir. Onlar (surətlər) əhədiyyətdə nəfəsin eynidir, surətlərdən hər biri məxaric dərəcələrində biri-digərindən xüsusiləşir. Həmçinin rəhmanini imtidad (uzadıb) edib, kainat mərtəbələrini, ülvî-ruhaniyyə və sufli-cismaniyyəyə daxil olan mümkün fərdlərin nəfəslərini əhatə edir. Bunların hamısı Allahın tükənməz kəlmələrinin surətləri və təcəllilərinin növləridir. Allah onların qabiliyyət və xüsusiyyətlərinə görə varlıq mərtəbələrinin əyanının həflərdə təyin edən və varlıq məzhərlərində zühur edəndir. Hər şey onun qəbzəsindədir (yumuşunda) və mövcudluqlar Ondadır, qaim olmaqları (ayağda qalmaları) Onunladır (Allahın sayəsindədir), yaranmaları Ondandır və Ona da qayıdacaqlar. Əl-Mələi əl-əla Onu (Allahı) tələb etdiyi kimi, əl-Mələi əl-əsfəl (sufli aləm) də Onu tələb edir. “...*Onlar harada olsalar, O onlardır...*” (“Əl-Hədid”, 4) (Qurani-Kərim 1991, 556); “...*Biz ona şah damarından da yaxınıq!*” (“Qaf”, 16) (Qurani-Kərim 1991, 527). Onlardan (“Allah” adının sirlərindən) biri həflərin izhar edilməsində nəfəsin izhar mərtəbəsidir.

علم *Bilirəm ki*, insan nəfəsinin üç mərtəbəsi vardır. Onlardan birincisi, nəfəsin uzanmasından əvvəlkidir. Bu, (nəfəsin) təyinindən əvvəl gələn icmali, qeybi mərtəbədir. Həflərin zahirlərinin mövcudluğu, mundəmic və silinlişlərdədir. Bura bir-birindən ayrılma, görülmə, müşahidəedilmələrə həsr olunmuşdur. Həfləri, hətta aşkar edən “əlif”in mövcudluğu, onun surəti də yazı aləmində nöqtə varlığında belə silinmişdir. “Əlif”in nöqtənin eyni olması kimi həflərin də onunla (“əlif”lə) eyni olması, qeyb huviyyətinə, mütləqlik və nisbi varlıq çoxlunun “*Allah var idi və onunla birlikdə heç bir şey yox idi*” mərtəbəsində, ad və sifətlərə aid çoxluğun isə təyin və “lə” təyinindən müqəddəs olan huviyyətdə silinməsinə işarə edir.

İnsan nəfəsinin ikinci mərtəbəsi – nəfəsin uzanması və icad etməklə hərflərin əyanına yönəlməsidir. Bu hal onların (hərflərin) məxrəclərinin təyini və “əlif”in varlığındakı təhqiq işini bitirdikdən sonra batinə qayıdışdır. Bu nəfs, uzanması baxımından, rəhmani nəfsin uzanmasına işarə edir. Onun (rəhmani nəfsin) mərtəbələrdə təyinatı, vaxtında (dərəcələrinə) enmə, qayıdış yerləri və istinadlarında qeyb aləminin batininə qayıdışları halında əyan hərflərə yönləndirir. Sonra nəfəsin bu uzanması yüksəlmə üslubunda, ilahi fəthlərin və rəbbani inayət cəzblərinin (ziyafətlərinin) qapılarının açılmasına işarə edərək “*fəthə*” adlandırılır. Bu uzanma enmə halında varlıq tənəzzüllərinə və rəbbani təcəllilərin imkan aləmindəki təyinlərə və cismani həqiqətlərə girməsinə işarə edir.

Üçüncü mərtəbəsi isə nəfəsin mərtəbələrini məxrəc dərəcələrində təyin edib, hərflərin surətləri ilə zühuru, onların şəkilləri ilə şəkillənməsi, yazı mərtəbələrində hesab olunması, həqiqətlərin uzanmada təkrarlanması və onun mərtəbələrinə sirayət etməsi ilə yazı mərtəbələrinin təyinləri, özlərindən munəzzəh və mustağni olduğu halda, vəsfənməsidir. Bunlar varlıq feyzinə (Tanrı kərəmindən qaynaqlanan əvəzsiz kərəm və səxavət) və varlıq təcəllisinə işarə edir. Bu təcəlli qeybi-ləhutiyyə (ilahi qeyb) mərtəbəsindən doğub, nəsutiyyə təyinlərinin həqiqətlərinə sirayət edir, onların hökmləri və əsərlərinin nəticələri ilə zühur edir. Bununla bərabər, o (təcəlli), həqiqi və əzəli mustağniliyi və əbədi munəzzəhliyi üzərində əbədidir. O, ağda ağ, qarada qara və s. kimi bağlı və təyin olunmuş adlarla adlandırılan mütləq rəng deyil, bununla bərabər o, təyində deyil, “ayn”da mütləqliyi üzərində əbədidir. Bunlardan “əlif”in surətinin yazı aləmindəki hərəkətləridir. Bunun üç mülahizəsi var. Birincisi, “əlif”in yazı aləmindəki surətinin düzgün hərəkətidir. Bu mərtəbə istər yuxarıya doğru, istərsə də aşağıdan-yuxarıya olsun, əzəmət, kibriyə, qüdrət və cəlal ilə var olanların mərtəbələrini və imkan sahəsini əhatə etməyə işarə edir. Bunlar əl-Mələi əl-əlanın sakinlərindən bütün ələmlərin sakinlərindənək hamını əhatə edir. *Göylərdə və yerdə, onların arasında və torpağın altında nə varsa, hamısı Onundur* (“Taha”, 6) (Qurani-Kərim 1991,

286). Buna görə üstlük və altlıq nisbətləri Onun üçün bərabərdir.

“Əlif”in ikinci hərəkəti eninə genişlənmədir və o, “bə”dir. O, “əlif”in vəhdaniyyə (birlik) mərtəbəsindən zühur edən ilk nəticədir. Eyni zamanda, “bə”nin ruhu ədədidir ki, “əlif”in ruhunun ilk nəticəsidir. İki – birin ilk məhsuludur və həmin sayların əvvəlinin və çoxluğun mənbəyi-

dir. Bu, gizli elmlərin naməlumlarına və həqiqət sirlərinin yaradılmış məzhərlərin lövhələrinin üzərində açılmasına, ülvə və sufli aləm sakinlərinin lisanlarına yayılmasına işarə edir.

Üçüncüsü – dairəvi hərəkətdir. Bu, dövrü əhatə edən kamil hərəkətdir. Onun başlanğıcı sonu ilə birləşir, çünki sonluq nöqtəsi birincilik (ilklik) nöqtəsi ilə birləşir. Bu da rəhməni təcəllilərə, varlıq təyinlərinin mərtəbələrindən gözəl rəbbəni nəfələrə (rübubiyyət sifətinin sirri və qoxusu) (Göyüşov 2001, 139), məhdudlaşmış məzhərlərin ilk mütləqliyə enib şəhadətdən qeybə qayıdışına və qaranlığın zillətindən ən uca nurun fəzasının yüksəkliyinə çıxmasına işarə edir. Bu (çıxış), ya kəşf əhlinin təriqətinə görə məqamların mərhələlərində halların dərəcələrinə yüksəlmək və tərəqqi etmək, ya təbii ölüm və nəfsani cövhərin bu cismani dayağı tərk etməsi, ya da yuxu yolunda misal mərtəbələrindəki bərzəxi mukaşiflər (kəşfin ali dərəcəsidir, peyğəmbər və övliyalara məxsus istedadıdır) ilə baş verir. Nəfsin pis əxlaqdan və pərdələnmiş sifətlərdən (xüsusiyyətlərdən) təmizlənməsi şərtidir. *“Allah (əcəli çatan kimsələrin) canlarını onlar öldüyü zaman, ölməyənlərin canlarını isə yuxuda alar...”* (“əz-Zumər”, 42) (Qurani-Kərim 1991, 497). Bunlardan biri – əlifin yazı, hərflərinin kəlməbaşında hərflərdən ayrılması və sonda hərflərin ona birləşməsidir. Bu isə yüksəkliyə, mustəğniyyəyə, ucalığa, zəti bütövlüyə, mütəal zətin özündən qeyrisi ilə münasibətlərinin kəsilməsinə işarə edir. Bunun səbəbi (münasibətin kəsilməsi) mütləq və müqəyyəd (məhdudluq, dünya və maddi aləm – müqəyyəd, Haqq isə qeyri-müqəyyəd sayılır) (Göyüşov 2001, 131) arasında münasibətin kəsilməsi, təyinsizlik və təyin arasında bağın mövcudluğudur. Əhədiyyənin başqalarından güclü olması, torpağa və Rəblərin Rəbbinə aid olanların həqiqətlərinin zühur etməsidir. Bu, kainatın hərflərinin özü ilə birləşməsi və mövcudatın əyanlarının sonunda özünə qayıtmaları, əzəli inayəti və əbədi kafiliklə onları həqiqət mütləqliyinə yüksəltməsi, aləmlərin mövcudluğunun yox olması zamanı hər şeyin görünməyən şəkildə özündə cəm etməsi, vücudi-əyanın mütləq əhədiyyə və huviyyətə qayıtmasına işarə edir.

“Əlif”dən sonra gələn iki “lam”dan biri – *“biyədihi”* [əlinde], *“...Hər şeyin mülkü Onun əlindədir”* (“Yasin”, 71) (Qurani-Kərim 1991, 441) ayəsindəki *“məlikun”*dur. İkinci lam isə *“ləhu-Ona aid”* deməkdir. Bu da *“...Bir olan və hər şeye qalib olan Allahındır”* (“əl-Mumin”, 16) (Qurani-Kərim 1991, 472) ayəsindəki *“mülk”*dür. İlk “lam” varlıq təcəlləsi ilə məxsus şəhadət aləmindən və mülk nizamından əvvəl müşahidə edilən mərtəbədə varlıq təcəllisi ilə birləşən mələkut həqiqətlərinin ləv-

hasına işarə edir. Onlar cisimlərlə, nəfslərlə və təcəlli ilə özünə çatan feyzin varlığını qəbul etməkdə şərikdir. Hamısı bu feyzin varlığına, hər hansı bir vasitə olmadan, bir cümlədə dərbə və səktə olaraq qəbul edir. Necə ki, Allah-Taala buyurur: *“Bizim buyuruğumuz bir gözqırpmında yerinə yetər!”* (“əl-Qəmər”, 50) (Qurani-Kərim 1991, 545). Sonra bu təcəllilər bu mələkut həqiqətlərindən bunların dolmuş olduğu imkan aləminin mərtəbələrinə və əyanın təyin dərəcələrinə yayılır. Onları naqislik kirlərindən təmizləyir və özlərinə sirayət etdikdən sonra, həqiqət mütləqliyinə çatdırır. “Allah” sözündəki ikinci “lam” isə əl-Məlik, əl-Əziz, əl-Cabbarın mülk aləmində təcəlli əsərlərinin zühur etdiyi təcəllilərə, mələkut və mələkutun mələkutunun həqiqətlərdəki sirlərin və əl-Məlikin qüdrətinin ehkamından ümumi məkanına (Allahın müqəddəs zatına və Onun əhatə dairəsinə işarədir) işarə edir. Mülk “lam” ilə mələkut “lam”ının idğam olması (birləşməsi) isə zahir olan *“qabil”*in qəbul edilənin batınındə, şəhadətin qeybdə mövcudluğuna işarə edir. Zühur edən əbədi olaraq özündənəvvəlki bir batından doğur. Bununla bərabər, bu etibar əks gedir. Mülk – mələkut və qeybin daşıyıcısı, şəhadətdə isə daşınandır. Buna görə mələkut “lam”ı bu baxımdan mülk “lam”ında idğam olandır. Bu, zikr olunan məsələyə zərər verməz, çünki bu, iş dövriyyəsidir.

Alimlərin bu adın *“aləm”* sözündən əmələ gəlməsi və kökü haqqında ixtilafları var. Bu, kəşf əhlinin məşrəbinin xaricində olsa da, bu barədə zikr edəcəyik.

علم Bilirəm ki, Haqq əhlinin və kəşf sahiblərinin əksəriyyətinin fikri Allah adı Mütəalə zat üçün *“aləm”dir* və Allah bu ismi bütün ad və sifətlərlə əlaqələndirmiş zatın yerinə qoymuş, digər gözəl adları da bu ismə izafə və həmlə etmişdir. Allah-Taala buyurur: *“Ən gözəl adlar Allahındır”* (“əl-Əraf”, 180) (Qurani-Kərim 1991, 145). Allah bu adı qeyb huviyyətinə həmlə etmiş və isimləndirilənin yerinə qoyub belə buyurmuşdur: *“O Allah ki, Ondən başqa ilah yoxdur”*. Bu ayə var olması qeyri-mümkün olanı inkar edib, yox olması qeyri-mümkün olanın isbatına işarə edir. Mötəzilə, əşarilər və onların davamçıları olan ərəb dilçilik alimləri bunu (Allah adının *“aləm”* sözündən əmələ gəlməsini) inkar edirlər. Onlar deyirlər: *“Aləm”* sözünün vəzi zatın həqiqətlərini bilməyə bağlıdır. Allahın zati isə yaratdıqlarında məlum olmayandır. Bu səbəbdən, bir adın Allah üçün vəz edilməsi mümkün deyildir. Buna cavab olaraq, Allahın zati onlarda məlum deyilsə, onların *“aləm”* bir ad vəz etmələrindən çəkinmək lazımdır. Buna baxmayaraq, Allahın zatının özü tərəfindən məlum edilməsində heç bir şübhə yoxdur. Buna

görə peyğəmbərlərinin və övliyələrinin yolları ilə (bəndələrinə) öyrətmək üçün (Allahın özü üçün *“aləm”* bir ad vəz etməsi) qeyri-mümkündür.

“Allah” adının *“aləm”* sözündən əmələ gəlməsini qəbul etməyənlər, bu adın törəmə olaraq *“əl-Vələh”* olduğunu söyləyirlər. Sözün mənası şiddətli sevgidir, əsl isə (məsdəri) *“vilahə”*dir. “Vav” hərfi həməzəni əvəz etmiş, təzim və hörmət niyyəti ilə tərifi “lam”ı əsl “lam” ilə birləşib, *“Al-lah”* kimi oxunmuşdur. “Allah-Taala” – özünü tanıyan ariflərin və alimlərin camalına aşıq olduğu həqiqi seviləndir mənasını verir. Hamısının Ona qarşı sevgisi həddən artıq yüklənmiş, Ona olan arzu və şövqlər güclənmişdir. Allah-Taala buyurmuşdur: *“...Halbuki iman gətirənlərin Allaha məhəbbəti daha qüvvətlidir...”* (“Bəqərə”, 165) (Qurani-Kərim 1991, 23).

Bəziləri isə bu sözün qorxu halında zikr edilən *“ələha əleyhi”* [Ona sığınaram] sözündən törəndiyini söyləyir. Allah – qorxan hər kəsin çəkinəcək qaynağı, sığınacaq hər kəsin ziyarətgahıdır (sığınacaq yeri-dir). Allah – Ondən himayə istəyən möhtaclıları himayə edən, Ona sığınb-qorxan, qaçanlara isə dəstəkçi və qoruyucudur.

Bu adın bir yerdə iqamə etdikdə (dayandıqda) işlədilən *“ələhtu bil-məkan”* [o yerə çatdım, yerləşdim] ifadəsinin kökündən gəldiyi də deyilir. Bu birləşmə kərəm və cömərliyin altında Mütəal zətin tələb etdiyi varlıq nurlarını Rəbbani mərtəbəsiindən mərublərin əyanına, zətin baqisi, iqamə və sabitlikdən daimiliyə olaraq deyilir.

Bu sözün *“əl-ilahət”* ifadəsiindən törəmə olduğu da bildirilir. O, hər məkanda həqiqətən ibadət edilən, hər zamanda səcdə olunan ibadət deməkdir. İbadət və səcdə edənən bunu bilib-bilməməsi, yaxud bunu məqsədli edib-etməməsiindən asılı olmayaraq, Allaha səcdə olunan hər məqlulda səcdə Allaha edilmişdir. Allah-Taala Ondən başqasına ibadət olunmamasını əmr etmişdir.

“Allah” sözünün xəlq və icad etmək qüdrətinə malik olmaq mənasını verən *“əl-iləhiyyə”* kəlməsiindən törəndiyini söyləyirlər. Allah zəti ilə yaradılmışları xəlq etməyə, mövcudları məqlul və məxsus kimi mümkünlərin mərtəbələrinin əbədi növləri və cinsləri olaraq var etməyə qədirdir. Bunun (əbədiyyətin) səbəbi Onun şənlərinin və təcəllilərinin çox və sonsuz olmasıdır.

Bu ifadənin *“pərdələnmiş”* mənasını verən *“ləhə, yəluhu”* sözündən törəndiyini deyirlər. Allah-Taala kibriyəsinin (Haqqın önəmli sifəti olaraq Onun əzəmət, ululuq və böyüklüyünü ifadə edir) (Göyüşov 2001, 106) pərdəsi və əzəmətinin kamalı ilə bəşəri aqillərdən, fikri idraklar-

dan və elmi əhatəlikdən pərdələnmişdir: *“Gözlər Onu (görüb) dərk etməz... O, lətifdir və hər şeydən xəbərdardır”* (“əl-Ənam”, 103) (Qurani-Kərim 1991, 116).

Bu sözün “yüksəldi” mənasını verən *“ləhə, yəlihu”* ifadəsindən törəndiyini deyirlər. Bu, həqiqi yüksəkliyin bizzat Allah-Taalya aid olduğuna, uralığı verən olduğu üçün məkan və məkanət yüksəkliyi ilə məhdudlaşdırmaq mütləqliyinə işarə edir. Kainat Onun şanı ilə izzətlənir və O, yüksək olandır. Zəti yüksəklik və bütün xəlv etdiklərindən bizzat, mərtəbə və şərəf olaraq Allaha aiddir.

Bu sözün dəvə balasının anasına sevgisini ifadə edən *“vəlihe əl-fasilu”* sözündən törəndiyini deyirlər. Bunun mənası xəlv olunmuşların bütün arzu və sıxıntı hallarında Allaha yalvararkən sevimli olmaları deməkdir.

Bu adın əslinin zətin qeybi və mütləq huviyyətinə işarə edən *“hə”* hərfi olduğunu bildirirlər. Sonra ona Allahın *“əl-Məlik”* olduğuna işarə edən (*“əl- Məlik”*sözündəki) *“lam”* əlavə edilmişdir. Bütün mülklər Allahın mülküdür. *“Göylərdə və yerdə, onların arasında və torpağın altında nə varsa, hamısı Onundur”* (“Taha”, 6) (Qurani-Kərim 1991, 286). Sonra ona şərik qoşulmasının mümkün olmaması üçün Məlik *“lam”*ı və tərifi *“lam”*ı əlavə edilmişdir. Bu da Allah-Taalanın yeganə əzəmət və kibriyə sabibi, qüdrət və gücü ilə əziz olduğuna işarə edir. Allah səltənətində və hökmündə heç kəsə demədiyi kimi, mülkündə işlərini icra etmək və hökmlərini həyata keçirmək üçün də heç kəsin dəstəyinə möhtac deyildir.

Bu sözün *“heyrlənmək”* mənasını verən *“əlihe yələhu”* ifadəsindən əmələ gəldiyini bildirirlər. Bu, aqillərin ulil-ərbabda (qapıların birincisində) Allah cəlalının dənizinin dalğalarında və böyüklüyünün nurlarının şəfəqi altında çaşib-qalmasına işarə edir. Bu vəch bütün mövcudların dairəsinin mərkəzidir. Bu isim heyrlət hallarından ibadət və yüksəlişdə xüsusiləşmişdir. Bu isə tənzihtir və Allahın xəlv etdiklərinə bənzəməsində yüksək olmasıdır. Tənzihi – heyrlətə səbəb olan nisbətlərinin sübutudur. O, – nisbətlər – məzhərlərin əyanlarının mövcudluğundan asılı olan kamal sifətlərdir. Biri bu nisbətlərin Allah-Taalanın zəti üzərində zaid (varlığa məxsus) olduğunu deyir. Zəti üçün özündən başqa bir kamalın olmadığı bəyan edilmişdir. Əgər belə olsa, Allah-Taalanın zəti da bu nisbətlər zühur etməmişdən əvvəl naqis, mövcud olan zaidlər ilə kamil olardı. Belə də deyirlər: *“Bu nisbətlər O deyil və heç bir varlıqları yoxdur, bunlar yalnız “yox” hökmündəki nisbətlərdir. Yoxluğun varlıqda bir əsəri olduğu fikrinə gəlinir. Bu*

nisbətlər nə Ona, nə də Ondən başqasına deyilə bilər. Bu, ruhsuz bir kəlam və bunu deyənlerin ağılının naqis olduğuna dəlalət edən ifadədir. Əgər nazir (tədqiqatçı) susub heç nə deməsə, nəzəri qüvvəyə ziyan vurmuş olardı. Beləliklə, ağıl belə sirlərdən hər hansı birinə çatmaqda aciz qalmışdırsa, bu vəziyyətdə şəriətə qayıtmaqdan başqa yol qalmazdı. Şəriətin hökmləri isə yalnız ağılla qəbul edilə bilər, çünki o, əslidir. Bu vəziyyətdə nazir fərinə və onun sabitliyini mənimsəməkdə çarəsizdir. Buna görə insan əqli düşüncə gücündən imtina edib, şəriətin nəzərini özündən uzaqlaşdırma bilməməsini qəbul etsə, nəzəri dəlillərin ziddiyyətli, təvilin ehtiyacı olanlara Allah-Taalaya nisbət etməkdə də şəriəti eşitmək lazımdır. Əgər insan bunları təvil edib, əqli düşüncəsinə həvalə etsə, bu zaman o, ağılına qayıtmış və Allah-Taalanın varlığını öz varlığına dayandırardı. Həqiqətən, sabitdir ki, Allah-Taala qiyas ilə idrak oluna bilməz. Bu, tənzihi edən tənzihi mahiyyətidir. Şübhəsiz, o – tənzihi – sahibini heyretə salmışdır. Beləliklə, heyret, əqli və şəri fikrin özündə bitdiyi bir mərkəzdir.

İbadət də belədir. İbadəti təklif, həvalə edildiyi və əmr olunan feilləri etmək, ya da nəfsini qadağan olunanları etməkdən saxlamaq gücünə sahib olana etmək mümkündür. Allah-Taalanın bu ayəsində feillər məxluqdan nəfi edilmişdir: *“Halbuki sizi də, sizin düzəltməyinizə də Allah yaratmışdır”* (“ə-Saffat”, 96) (Qurani-Kərim 1991, 448). Bir şey özünü məsul etmər. Sonra Haqq-Taala onlara (bəndələrinə) əmrlər vermiş və qadağalar qoymaqla xitab etmişdir. Şübhəsiz, xitab üçün mahəllə olmalıdır, Allah feilləri bu baxımdan qabiliyyətinin tələb etdiyinə görə məxluq üçün isbat etmişdir. Allah bu baxımdan isbat və nəfi etmişdir. Nəfi və isbat bir-birlərinin ziddidir, bu da tənzihi kimi heyretləndirir. Allahı bilənlərin elmlərinin dərəcələri, heyret mərkəzləri ətrafında dövr edər. Buna görə bəzi ariflər belə deyirlər: “Ya heyret, ya dəhşət, ya qorxu”.

علم Bilirəm ki, bu adın ucalığının xüsusiyyətlərindən biri – Allah-Taalanın bu adı zati əhədiyyətdə kamilə dəlalət etdiyi üçün Haqqın zatından başqasını adlandırmaqdan qorumasıdır. Bütün ilahi adların Haqq-Taalanın zatına bir dəlaləti vardır. “Allah” adı istisna olmaqla, hər bir ad zata dəlalət etməsi ilə bərabər, “sübut” və ya “səlb” kimi başqa mənələrə də dəlalət edir. Ona görə həmin adlarda bu ad kimi, yalnız zata dəlalət etmək gücü olmamışdır. *“Zat”* məfhumuna əlavə edilən adların dəlalət etdikləri müxtəlifdir: bunlardan “əl-Hayy, əl-Əlim, əl-Murid, əl-Qadir” kimi özlərindən sübutiyyə zətinin əyanlarının anladığı adlardır.

Bir hissəsi – “əl-Əvvəl, əl-Axir, əz-Zahir, əl-Batin” kimi nisbət və izafə mənalarını verən adlardır; bir hissəsi – “əl-Xaliq, ər-Rəzzaq, əl-Muhyi, əl-Mumit” kimi feillər tələb edən adlardır. İlahi adlar arasında bütün isimləri əvəz edən yeganə ad – “Allah”dır. Ona görə də kiməsə “*Ya Allah*”, – dediyi zaman, əgər kəşf əhlidirsə, bu nidadan sonra bəsirətli olur. Kəşf əhli deyilsə, “*Ya Allah*”, – deyib nida etdikdə onun muradına hansı adın məxsus olduğuna baxın. Bu ad bütün adların mərtəbəsidir. Ona görə də Allahı tanıyan hər şeyi tanıyır. Əşyadan hər hansı şeyi tanımaqdan (mərifətdən) məhrum olan, Allahı da tanımır. Adlardan birinin hökmünün Allahı tanımağa dəlaləti – hamısının hökmü kimidir. Allah hidayət edəndir (əl-Konəvi, 95a-101b).

Nəticə

Beləliklə, Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Sədrəddin əl-Konəvi və adı qeyd olunmayan katibdən miras qalan bu əlyazma nüsxəsində “*Huvə*” və “*Allah*” adları, eləcə də “*Əsmaul-husna*” haqqında ümumi şərh sufilik aspektindən verilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda qorunmaqda olan “*Əsmaul-husna*”-dan bəhs edən əlyazma nüsxələri arasında yalnız Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsəri Allahın gözəl adlarını bu səviyyədə şərh etmişdir. Azərbaycanda nəşr olunan müasir kitablarda da Allahın gözəl adları zahiri olaraq qısa şərh olunub. Buna misal olaraq, “*Allah*” adının şərhini göstərmək mümkündür. Bu kitablarda ümumi olaraq adın şərhini belə verilir: “Yalnız İslam dinində olan “Allah” adını ərəb dilində etimoloji təhlil edib, hərfləri bir-bir azaldılsa, onun mənası dəyişilməz olaraq qalacaq. Allah - الله Lilləhi – لله Ləhu – له hu - ه “Allah” adından birinci hərfi olan “əlif”i götürdükdə, “Allah üçün”, “əlif” və birinci “lam”ı götürdükdə “O-nun”, ikinci “lam”ı da götürdükdə “hu”, yəni ərəb dilində şəxs əvəzliyi olan və Allaha nisbət edilən “O” qalır. Sədrəddin əl-Konəvi isə “Allah” adının şərhini “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərinin əlyazma nüsxəsinin 95a-101b vərəqlərində daha geniş izah etmişdir. Belə ki, alim “*Allah*” adını təşkil edən hərflər, bu hərflərin birləşmə sirləri, həmçinin “*Allah*” adının başqa sözlərdən törənməsi fikirlərini Quran ayələrindən də istifadə etməklə ətraflı şərh etmişdir. Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərinin əlyazma nüsxəsinin tərcüməsi, tədqiqatı Azərbaycanda kəlam elminin Orta əsr mənbələri əsasında inkişafına və “*Əsmaul-husna*”nın sirlərini daha dərinlən öyrənməyə səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

Ekrem Demirli. (2008). Sadreddin Konevi. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi: [44 ciltte]. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları. c. 35. (s. 420-425).

Ali Rza Karabulut. (2001.) Dünya kütüphanelerinde mevcut islam kültür tarihi ile ilgili eserler ansiklopedisi: [6 ciltte]. Kayseri: Mektebe yayınları. c.4. (s. 2413-3049).

Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar. (1986). Catalogue of manuscripts in the koprulu library. İstanbul: Research Center for Islamic History, Art and Culture. (1290 s.)

Katib Çelebi. (1943). Keşfuz-Zunun [2 ciltte]. İstanbul: Darul Seadet. c.2. (2055 s.).

Sədrəddin əl-Konəvi. Şərh əsma Allah əl-husna. A- 409 Əlyazma məcmuəsi. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. (v. 90b-16a).

Nəsib Göyüşov. (2001). Təsəvvüf anamları və dəvışlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə. (240s.).

Qurani-kərim. (1991)Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr. (710 s.)